

ONS STIPJE OP DE WAERELDKAART

Piet de Rooy

Ons stipje op de waereldkaart

*De politieke cultuur van Nederland in de
negentiende en twintigste eeuw*

Eerste druk 2014
Tweede, herziene druk 2014
Derde druk 2014
Vierde druk 2020

Dit boek is de afsluiting van het onderzoeksprogramma DE NATIESTAAT.
POLITIEK IN NEDERLAND SINDS 1815. Dit programma werd mogelijk gemaakt door
de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

© 2014 Piet de Rooy
Alle rechten voorbehouden
Omslagontwerp Bureau Beck
Omslagfoto © Hollandse Hoogte / Maria Austria Instituut
NUR 680
ISBN 978 90 284 5040 0
www.wereldbibliotheek.nl

Inhoud

Inleiding	9
I Vivat de Republiek! 1795-1798: De grondwet	19
II Hier vormt men een nieuwe maatschappij 1813-1840: De natiestaat	45
III Alles is een bonte mengeling 1848: De parlementaire democratie	75
IV Naar Americaansch model 1879: De politieke partij	113
V Gerechtigheid en Liefde Fin de siècle: Ideologie	151
VI Het volk is verdeeld in partijen 1930: Het verzuild-corporatieve bestel	191
VII Fundamentele mentaliteitsveranderingen 1966: De culturele revolutie	233
VIII Dat is geen politiek! 2002: Het populisme	269
IX Een stipje	293
Dankwoord	303
Noten	305
Literatuur	373
Personenregister	411

All government, indeed every human benefit and enjoyment, every virtue, and every prudent act, is founded on compromise and barter. We balance inconveniences; we give and take; we remit some rights, that we may enjoy others; and, we choose rather to be happy citizens, than subtle disputants. As we must give away some natural liberty, to enjoy civil advantages -, so we must sacrifice some civil liberties, for the advantages to be derived from the communion and fellowship of a great empire. But in all fair dealings the thing bought, must bear some proportion to the purchase paid.

– EDMUND BURKE, *SPEECH ON CONCILIATION WITH AMERICA*, 1775

Inleiding

Een staatsgreep, gesteund door militaire bijstand van het Franse revolutionaire leger, maakte in 1795 een eind aan het bestaan van zeven onafhankelijke gewesten en stichtte een Bataafse Republiek: een en ondeelbaar. Vanaf dat moment was Nederland een natiestaat met een 'moderne' politieke cultuur. Die fundamentele verandering was onderdeel van een 'Atlantische Revolutie', de nieuwe natiestaat bewoog mee op de golven van een wereldwijde ontwikkeling, zoals die met name in de Verenigde Staten en Frankrijk manifest was geworden. Tegelijkertijd werd duidelijk dat Nederland zeer afhankelijk was geworden van krachtsverhoudingen waarop nog maar moeilijk invloed kon worden uitgeoefend: het koninkrijk Pruisen had de republiek in Nederland tussen 1787 en 1795 met militaire middelen overeind weten te houden, Napoleon zou het land vervolgens onder Franse invloed brengen en in 1806 zelfs inlijven, waarna het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 in belangrijke mate te danken was aan Russische militairen en de Britse politiek.

Nederland telde in die periode rond de twee miljoen inwoners en was daarmee beperkt in de mogelijkheden om door middel van belastingen omvangrijke bedragen bijeen te garen of door middel van conscriptie een ontzagwekkend leger op de been te brengen.¹ Daardoor kon het land geen rol van betekenis meer spelen in de internationale 'grote politiek'. Dit was in de loop van de achttiende eeuw al wel duidelijk geworden, maar nu onmiskenbaar: Nederland was een klein land, in 1796 door de afgevaardigde Schimmelpenninck in de volksvertegenwoordiging aangeduid als 'ons stipje op de wereldkaart'.²

Dit stipje zuchtte menigmaal onder het besef van kleinheid, maar met enige regelmaat boog het dit om naar de gedachte een taak in de wereld te hebben: niet langer een grote mogendheid als in de Gouden Eeuw, maar een voorbeeldnatie, een gids die anderen de weg wees naar een wereld waarin macht en belang niet langer doorslaggevend was, maar wet en recht heersten en tolerantie het klimaat bepaalde. Een dergelijke manoeuvre werd bijvoorbeeld in 1864 door een populair geschiedschrijver, Hofdijk, onovertroffen verwoord:

Wy hebben eenmaal de zee beheerscht, en volkeren de wet voorgeschreven; wy hebben Europa en de waereld doen spreken van, doen buigen voor den Leeuw van Nederland, omwapperd met zijn driekleurige ba-

nier. Dat behoort tot het verledene; dat keert nimmer weder te rug – ; en behoeft ook niet te rug te keeren. Een andere toekomst ligt vóór ons; een grootschere nog – en die is bereikbaar. En wanneer gy, als ik, gehecht blijft aan den ouden Nederlandschen Leeuw – gy zult hem ook in die toekomst behouden: gy kunt er hem zien, verjongd door de glorie der overwinning, met zijn ouden standert, het heldere ‘Oranje, blanje, bleu’ uitwaaiende boven de golvende manen, maar den fieren klaauw rustende op een nieuw blazoën, waarin ge het devies lezen zult:

HET IS SCHOONER
 HET ZEDELJKSTE
 DAN
 HET MACHTIGSTE
 VOLK DER AARDE
 TE ZIJN.³

Dit motief zou zich in de loop van de negentiende eeuw verbreden tot de gedachte dat Nederland in algemene zin een voorbeeldig land was.⁴ Het meende zich het innemen van een positie op deze morele hoogte te kunnen veroorloven op grond van het overbruggen van grote religieuze tegenstellingen door een algemeen onderschreven godsdienstvrijheid, het oplossen van de klassenstrijd in een systeem van onderhandeling en overleg en het alom onderdrukken van machts- en belangenconflicten door redelijkheid en een democratische gezindheid. Het resultaat was volgens deze gedachtegang een zeer egalitaire samenleving van burgers, zoals deze door de veel geciteerde historicus Huizinga in 1934 als volgt werd getypeerd:

Of wij hoog of laag springen, wij Nederlanders zijn allen burgerlijk, van den notaris tot den dichter en van den baron tot den proletariër. Onze nationale cultuur is burgerlijk in elken zin, dien men aan het woord hechten wil.⁵

Dit verklaarde volgens hem ‘die effenheid van het nationale leven’. Dat was wellicht nogal saai, maar daarmee werd tegelijkertijd toch ook veel onheil voorkomen – wat tot tevredenheid stemde.

Op deze voet kreeg de Nederlandse geschiedenis met terugwerkende kracht niet alleen een traditie, maar ook een identiteit. Enigszins blasfemisch werd wel eens gezegd dat God de wereld geschapen had, maar de Nederlanders hun eigen land. Ze hadden dat bevochten op het water en in die strijd was een poldermentaliteit ontstaan, waarin macht vervangen was door overleg. Een democratische mentaliteit was, als welbegrepen eigenbelang, de kern

van de Nederlandse cultuur en dat al sinds onheuglijke tijden. Politicologen wezen in dat verband op de politieke cultuur die door de regenten in de Republiek der Verenigde Nederlanden was opgebouwd, die gekenmerkt zou zijn door ‘schikken en plooiën’, door ‘persuasie’ – en dus ook door veel en langdurig vergaderen.⁶ Deze analyse verwierf aan het einde van de twintigste eeuw zelfs nog enige internationale reputatie, toen het in de vorm van het ‘poldermodel’ de wereld ten voorbeeld werd gesteld als methode om zonder al te veel ophef de verzorgingsstaat te besnoeien.⁷

Hiermee wordt het verleden van Nederland echter al te ‘effen’ voorgesteld, krijgt de continuïteit een veel te zwaar gewicht en vervaagt het zicht op de diepgaande veranderingen die, vaak met tal van conflicten, optraden in de structuur van de politiek en de manier waarop deze werd bedreven. Zo wordt vaak vergeten dat Nederland als eenheidsstaat in 1795 aanving met een echte revolutie, inclusief een fase van terreur, ook al vergde deze in vergelijking met Frankrijk weinig doden.⁸ In de nationale herdenkingscultuur gaat men doorgaans aan deze fase stilzwijgend voorbij, evenals aan het feit dat de eerste echte grondwet niet in 1848, maar in 1798 werd vastgesteld en de monarchie niet in 1813 aanving bij het herstel van de zelfstandigheid, maar in 1806 door Frankrijk werd opgelegd.

Deze eenzijdigheid is niet beperkt tot de aanvang van de natiestaat, maar impliceert ook een matig begrip voor de enorme problemen waarmee mensen vervolgens hebben geworsteld bij de vormgeving van de moderne politiek. Er was immers geen sprake van een soort natuurlijke groei van instellingen en gewoonten, het ging niet om een geleidelijke – met een veel misbruikt woord – ‘transformatie’ van de politieke cultuur. Hier is wellicht een vergelijking met de evolutietheorie op zijn plaats. De evolutie is geen vreedzaam proces: het gaat niet om een voluntaristische aanpassing, maar om verdringing, strijd en uitsterven. Het is evenmin een gradueel proces van gelijkmatige verandering: lange perioden van een min of meer grote stabiliteit worden afgewisseld met perioden van snelle, plotselinge verandering (‘critical junctures’).⁹ Op een vergelijkbare manier valt de ontwikkeling van de politiek te analyseren als een proces waarin instituties en gewoonten betrekkelijk traag veranderen, afgewisseld met momenten waarop de omstandigheden onzeker zijn en het verdere verloop onvoorspelbaar. Dat zijn de relatief korte momenten waarop daadwerkelijke machtsverhoudingen aan het licht komen, individuele politici een beslissende invloed uitoefenen en bovendien toeval een rol speelt. De keuzen die in zo’n relatief korte periode gemaakt worden sluiten mogelijkheden af en bepalen de verdere koers.¹⁰ Dergelijke ‘momenten’ bepalen de structuur van dit boek.

Achtereenvolgens zal aan de orde komen hoe Nederland een eenheidsstaat

werd met een representatief politiek bestel, het parlement zich moeizaam opwerkte tot 'de Akropolis van ons Vaderland'¹¹, de ontwikkeling van ideologie neersloeg in politieke partijen, de eerste contouren van de verzorgingsstaat werden getekend, de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij tot een corporatief-verzuild bestel leidde, een modern conservatisme zich bond aan economische groei en daarmee aan Europa en, ten slotte, pessimisme en populisme zich verenigden in 'declinisme,' de gedachte dat Nederland uit het paradijs verdreven was en aan verval prijs gegeven. Eerst moeten echter enige theoretische en methodologische opmerkingen worden gemaakt over de cruciale begrippen natiestaat en politieke cultuur.

Natiestaat

De term 'natiestaat' is waarschijnlijk pas in het begin van de twintigste eeuw gemunt, maar het begrip is al van ouder datum en vloeit voort uit een complexe discussie in de achttiende eeuw over de aard van een samenleving (op welke manier zijn mensen aan elkaar verbonden) en op welke grondslag worden de uiteindelijke beslissingen binnen een samenleving genomen (wie of wat is de arbiter bij verschil van mening).¹² In die discussie tekenen zich twee tradities af.

De eerste ging uit van de opvatting dat de samenleving geen eensgezinde eenheid, laat staan een homogene ethnoculturele eenheid is, maar een unie of vereniging van mensen. Het algemeen belang en de integriteit van het territorium dienden te worden gewaarborgd door de staat, met name door wetten te (doen) gehoorzamen. In dat opzicht was een vorst bij voorbeeld de uiteindelijke arbiter en vertegenwoordigde de gemeenschap als zodanig. In deze traditie werd 'politiek' dus losgemaakt van de persoonlijke of dynastieke belangen van de vorst, de staat stond daar, als een abstractie, boven. In een dergelijke staat kon men vervolgens streven naar meer samenhang en overeenstemming in de politieke gemeenschap.

De tweede traditie ging er van uit dat een samenleving zich min of meer van nature kenmerkt door eendracht. Die eensgezindheid diende vervolgens tot uitdrukking te komen op het niveau van de staat, als de bevestiging van de consensus. In de meest utopische variant van deze traditie was er zelfs geen staat nodig, aangezien alle mensen broeders waren, dan wel dienden te zijn. In zekere zin wendde deze beschouwing zich daarmee van de politiek af en richtte zich veel meer op het bereiken van een 'natuurlijke' sociabiliteit, die gezocht werd in taal, cultuur en op termijn ook in raciale eenheid.

In de eerste traditie bepaalde de staat de natie, in de tweede was het omgekeerde het geval. Daarmee was ook een verschil verbonden in de opvattingen

over de betekenis van de economie en dan met name de handel. In de eerste traditie werd handel tussen mensen en naties gezien als in ieders belang, alle betrokken partijen profiteerden daarvan. Dit impliceerde dat er sprake was van een commerciële sociabiliteit, die vooral zou bloeien als elk individu 'productief' was: niet 'deugd', maar 'arbeid' was de belangrijkste kwaliteit waarmee mensen werden beoordeeld. De tweede traditie wees deze gedachtegang af: handel was gebaseerd op individueel handelen en daarmee per definitie niet gericht op een gemeenschappelijk belang. Dit egoïsme ging bovendien vaak gepaard met list en bedrog en leidde tot internationale rivaliteit, zo niet tot oorlog.

Beide tradities zouden om de voorrang strijden en zich, soms onontwarsbaar verknoot, in de loop van de negentiende eeuw ontvouwen en verbinden met politieke stromingen. De eerste traditie zou nog het meest zijn terug te vinden in het liberalisme, de tweede in het socialisme. Dit verklaart het feit dat deze twee stromingen leidend waren in de politiek-theoretische discussie. Een belangrijke omslag in dat debat werd tot stand gebracht door protestantse en katholieke politici die de moderne volkssoevereiniteit losmaakten van de gedachte dat een natiestaat homogeen diende te zijn en het 'een en ondeelbaar' wisten te vervangen door 'eenheid in verscheidenheid'.¹³ Op de kortste manier samengevat: de liberalen bouwden de staat op, de socialisten richtten zich op de natie en de christelijke politiek maakte zich – tot ver in de twintigste eeuw – meester van het politieke bestel. Hieruit volgt dat de natiestaat niet zozeer 'iets' is, maar een begrip dat inzet was van diepgaande controverses en een zeer verdeeld verleden.

Het is overigens van belang zich te realiseren dat beide tradities een scheiding aanbrengen tussen economie en politiek, alsof het om afzonderlijke domeinen gaat. Dat laatste is niet het geval. Zo moet bijvoorbeeld het debat over de 'sociale kwestie' in het laatste kwart van de negentiende eeuw gezien worden als een conflict tussen burgerlijke gelijkheid en economische ongelijkheid, beide gegeven met de natiestaat.¹⁴ Evenzeer valt te wijzen op de huidige problemen met de Europese Unie: de handel tussen mensen en bedrijven is van een andere aard dan de integratie van soevereine staten. Hier wringt de commerciële sociabiliteit met de politieke sociabiliteit. De overgang van een gemeenschappelijke markt naar een politieke gemeenschap blijkt dan ook buitengewoon lastig en allerm minst vanzelf te volgen, in tegenstelling tot wat de *founding fathers* van de Europese integratie hadden verwacht. Hoe dat ook zij, het betekent dat in dit boek relatief veel aandacht zal worden geschonken aan de verbindingen tussen economische en politieke ontwikkelingen.

Politieke cultuur

In het voorgaande heb ik betoogd dat de aandacht vooral uit zou gaan naar beslissende momenten, naar kruispunten in de politiek, binnen het kader van grondgedachten over wat politiek is, hoe een samenleving zou dienen te functioneren en op welke wijze een land zich in de internationale verhoudingen te positioneren heeft. Dit kader is aan te duiden als de onderlaag van de politiek, zoals die voor een deel bewust en voor een deel welhaast instinctief vorm heeft gekregen in Nederland. Een dergelijke analyse is mogelijk door na te gaan welke keuzen politici hebben gemaakt en door welke politiek-theoretische beschouwingen zij zich hebben laten inspireren, dan wel welke zij hebben afgewezen of genegeerd. Maar politici opereren niet in een vacuüm. Weliswaar handelen zij volgens de grondwet 'zonder last of ruggespraak', maar het zijn vertegenwoordigers van het electoraat en daarmee dus onlosmakelijk verbonden. Dat heeft tot gevolg dat ook aandacht zal worden geschonken aan de opvattingen die in bredere kringen leefden over de manier waarop politiek het goede en het ware in de samenleving kon bevorderen.¹⁵

In de politieke wetenschappen heeft dat vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw geleid tot aandacht voor de 'politieke cultuur'.¹⁶ Daarbij ging het niet om opvattingen over specifieke kwesties, maar om de basale opvattingen daarachter, die ook niet van de ene op de andere dag veranderden, maar onderdeel zijn van een socialisatiepatroon en daarmee verankerd in gedrag. De aanvankelijke verwachtingen van deze benadering waren hooggespannen, maar de resultaten vielen tegen. Zo bleek een verandering in een politieke cultuur bijvoorbeeld moeilijk te verklaren, zoals het ook onduidelijk was of een politieke cultuur nu de oorzaak, dan wel het effect van gedrag was. Historici bekommerden zich minder om een uitgewerkte theorievorming rond dit begrip en zijn het vanaf de jaren tachtig gaan gebruiken om met een antropologische blik de politiek te bestuderen.¹⁷ Hierdoor waaierde het begrip echter nogal breed uit. Doorgaans wordt het inmiddels gebruikt om politieke opvattingen en gedrag begrijpelijk te maken door na te gaan hoe in het publieke debat waarden, opvattingen, overtuigingen en verwachtingen betekenis kregen.¹⁸ Dit bepaalde de perceptie van belangen, de handelingsruimte die acceptabel of noodzakelijk werd gevonden en de veronderstellingen die achter opvattingen en ideeën lagen. In dat licht gaat dit boek in op de momenten waarop daarin veranderingen optraden, waarop 'normale' politiek 'oude' politiek werd.

Op een belangrijk punt wijk ik echter af van de gebruikelijke wijze waarop politieke cultuur wordt gebruikt. Het begrip is oorspronkelijk vooral ontstaan om verschillende landen met elkaar te vergelijken. Daarmee viel de nadruk als vanzelf op wat elk land onderscheidde van andere landen. Nu is het onmiskenbaar dat elk land eigen gewoonten heeft, maar tegelijkertijd moet

worden geconstateerd dat elk land, met meer of minder animo, deel uitmaakt van een groter geheel. De discussie over politiek is van oudsher geen nationale, maar een internationale discussie; de opkomst van kranten vanaf de achttiende eeuw verbond de eigen lokale omgeving met een ruimere wereld, zoals vooral de negentiende eeuw gekenmerkt werd door een ongekende vermenigvuldiging van internationale contacten: het was de gouden eeuw van havens en spoorwegen. Met name tussen ongeveer 1860 en 1914 was er sprake van een gigantische uitwisseling van geld, waren en mensen.¹⁹ Nederland was daarbij al vroeg uitdrukkelijk betrokken, zowel door het drukken van de werken van de Verlichting als door de aanhoudende uitbreiding van een koloniaal imperium.²⁰ Het land lag op een kruispunt tussen de Franse, Engelse en Duitse cultuur en dacht daaruit de meest waardevolle gedachten te zeven. Het had een zeer open economie met, op Engeland na, de laagste handelstarieven. Nederland kon zich, als klein land, dan ook niet onttrekken aan de internationale politieke, economische en culturele ontwikkelingen. Dat is in grote trekken zo gebleven. Uit onderzoek dat op zeer uiteenlopende gegevens is gebaseerd, komt naar voren dat Nederland in het begin van de 21ste eeuw zelfs het meest internationaal georiënteerde land ter wereld is.²¹ Ook al kunnen we dat met een korreltje zout nemen, de geschiedenis van de Nederlandse natiestaat kan in ieder geval allerminst beschouwd worden als iets dat geheel op zichzelf staat. Vandaar dat ik in dit boek over de Nederlandse politieke cultuur met enige regelmaat zal verwijzen naar de internationale ontwikkelingen, die deels een onmisbare context vormen, deels de gang van zaken in Nederland in belangrijke mate bepalen.

Daarnaast is het van belang de politieke cultuur niet als een apart domein te zien, los van de dagelijkse politiek en van de algemene cultuur. Daarmee zou een tegenstelling worden aangebracht tussen structuur en incidenten, terwijl de gewone werkelijkheid al leert dat die als in een slangendans met elkaar verbonden zijn.

De politieke cultuur beschouw ik als een geheel, waarin analytisch echter drie domeinen zijn te onderscheiden. Het eerste domein daarvan is het politieke systeem, met de grondwet als centrum.²² Dat het constitutionele denken de kern is van deze moderne politieke cultuur, blijkt ook wel uit de enorme aandacht die gewijd werd aan het opstellen van de grondwet bij zowel de Amerikaanse, Franse als Bataafse Revolutie. Het tweede domein wordt gevormd op het grensvlak van het particuliere leven, de staat en de markt. Dit werd aangeduid als de burgerlijke maatschappij, de 'civil society' of 'die bürgerliche Gesellschaft', die concreet gestalte kreeg in allerlei uiteenlopende genootschappen en verenigingen, waarin ook vrouwen een belangrijke rol speelden.²³ Er was ook een derde domein, dat aangeduid kan worden als de

algemene houding van de bevolking. Hugo de Groot omschreef dit begrip rond 1600 als 'een zekere hoedanigheid van geheel een volk' (de habitus) en Tocqueville noemde het ruim twee eeuwen later 'de gewoonten van het hart'.²⁴ Later zou het 'volksgeest' of 'volksaard' genoemd worden, termen die door het fascisme besmet zijn geraakt en vervangen door het meer neutrale 'mentaliteit'.²⁵ Zeer recent wordt onderzocht in welke mate een dergelijke mentaliteit ook genetisch verankerd is. Dan wordt gesproken over 'oriëntatie'. Het onderzoek verkeert nog in een beginstadium, maar het lijkt te wijzen op het bestaan van een tweetal oriëntaties: enerzijds een neiging om zich sterk te richten op de eigen groep, met een betrekkelijk sombere opvatting over de menselijke natuur (als 'geneigd tot alle kwaad') en een sterke voorkeur voor gezag ('regels zijn regels'); anderzijds een neiging zich open op te stellen tegenover anderen, de bereidheid van regels af te wijken als de omstandigheden dat lijken te rechtvaardigen, een afkeer van traditionele hiërarchie en een welwillende houding ten opzichte van verandering en experiment.²⁶ Aangezien dit onderzoek zich echter tot nu toe richt op individuele personen, waardoor sociale gewoonten en routines vooralsnog buiten beschouwing blijven, zal daar in dit boek geen gebruik van worden gemaakt.

Politiek

De Engelse politicoloog Bernard Crick heeft eens naar voren gebracht dat politiek een ingewikkelde menselijke activiteit is, even belangrijk voor het voortbestaan van de samenleving als seksualiteit. Op beide terreinen heersen passie en beheersing, verkrachting en verleiding, succes en falen. Enige ervaring op beide terreinen met de oneindige variaties en de onderlinge dialectiek daartussen, biedt meer inzicht dan een dorre tocht naar een sluitende definitie.²⁷ Wat 'politiek' is onttrekt zich aan definiëring, te meer waar politiek in belangrijke mate gaat over de vraag welke dingen politiek zijn.²⁸ Op voorhand is niet te bepalen wat het is, noch te voorspellen wat het worden zal. Het is een 'betwist begrip': er is een redelijke discussie over mogelijk, maar overeenstemming is niet te verwachten.

Dat politiek een vrijwel ondefinieerbaar begrip is, wil niet zeggen dat de geschiedenis daarvan niet geschreven kan worden. Er dienen echter wel een aantal klippen omzeild te worden. De belangrijkste is wellicht dat de historicus weet hoe iets is afgelopen. Dat lijkt een voordeel, maar heeft een belangrijk nadeel. Het is een permanente verleiding tot overinterpretatie, het vinden van te gemakkelijke verklaringen, te veel 'oorzaken' en te weinig aandacht voor toeval en incident. In dit verband is de waarschuwing van de Engelse historicus Michael Mann ter harte te nemen: de samenleving is geen eenheid,

noch een 'systeem', maar een theoretische abstractie. 'Because there is no whole, social relations cannot be reduced "ultimately", "in the last instance", to some systematic property of it – like the "mode of material production", or the "cultural" or "normative system", or the "form of military organization."²⁹ Dit zijn weliswaar denkpatronen die diep verankerd zijn in de historische professie, maar moeten vooral gezien worden als de constructies die in de negentiende eeuw werden gebruikt om geschiedenissen te schrijven met de eigen homogene natiestaat als allesoverheersend begin- en eindpunt en 'de loop der geschiedenis' (of 'de tijd') als richtinggevend. Daardoor is er ook te weinig begrip voor de mogelijkheid dat alles anders had kunnen lopen. Als Napoleon niet was opgerukt naar Moskou, was Nederland wellicht onderdeel gebleven van het Franse Keizerrijk; als niet Adenauer maar Erhard de Bondsrepubliek Duitsland had geleid, was 'Europa' niet langs een politieke Frans-Duitse as ontwikkeld, maar waarschijnlijk gebaseerd op een Brits-Duitse vrijhandelsassociatie.³⁰ Ook hier is een vergelijking met de evolutietheorie wellicht verhelderend: de evolutie heeft, in tegenstelling tot de gebruikelijke interpretatie in de negentiende eeuw, geen 'richting', laat staan een 'doel' en kan alleen met een terugblik worden vastgesteld.³¹

Mensen zijn gewend om in een systeem- en doellose wereld orde aan te brengen, het heterogene intuïtief en al associërend van een interpretatie te voorzien.³² Maar dat is soms nogal lastig. De klassieke verwijzing in dit opzicht is een passage in *Oorlog en Vrede* van Tolstoj, waarin een commandant aan de legerleider komt melden dat zijn regiment een half uur geleden betrokken was bij een veldslag, maar 'hij was er niet zeker van, of zijn regiment de aanval had afgeslagen of zelf door de aanvallers in de pan was gehakt.'³³ Voor de tijdgenoot is de geleefde werkelijkheid onduidelijk en de toekomst ongewis. Een boer uit Friesland schreef in 1823 in zijn dagboek: 'Hoe weinig weet de mensch wat het volgende oogenblik zal baren...'³⁴ Dit perspectief bepaalde de manier van kijken naar het verleden in dit boek, waarbij ik ernaar streefde een balans te treffen tussen breuken en continuïteit en onstuitbare processen te onderscheiden van toeval.

Haarlem, februari 2009 – april 2014

Vivat de Republiek! 1798: de grondwet

Tegen de achtergrond van aanhoudende oorlogen en een daarmee samenhangende toename van de belastingdruk, groeide in het laatste kwart van de achttiende eeuw in een aantal landen een cultuur van opstandigheid. De ellende werd veroorzaakt door corruptie, zo werd naar voren gebracht. Daarmee erodeerde de morele basis van het ancien régime en verloor de soevereiniteit van monarchen in snel tempo legitimiteit. Daarmee brak een revolutionaire periode aan die door de tijdgenoten al gezien werd als van wereldhistorische betekenis. Van de revoluties zijn die in de Verenigde Staten en Frankrijk de bekendste voorbeelden, maar het ging om een wereldwijd verschijnsel.¹

Het vacuüm dat hiermee in de orde des levens ontstond, werd opgevuld met het idee van de volkssoevereiniteit. Hoe verschillend dit ook werd uitgewerkt, de basis daarvan was dat mensen onvervreembare rechten hadden. Ongeacht stand, geloof of ras, zij allen waren burgers en beschikten daarmee over het recht vorm te geven aan de gemeenschap waarvan zij deel uitmaakten. Dit rechtvaardigde het afschaffen van de privileges die stand en geloof hadden geboden, waarmee een einde werd gemaakt aan 'the politics of difference': mensen waren niet langer onderdeel van de verschillende standen, buurten of kerkgenootschappen, maar individuen die in principe gelijke rechten en plichten hadden. En hoewel vrouwen – nadrukkelijker dan te voren – werden uitgesloten van het politieke domein, kregen joden nu bijvoorbeeld het burgerrecht, mochten katholieken overheidsfuncties bekleden in tevoren 'protestantse naties' (en andersom) en werd een begin gemaakt met de afschaffing van de slavernij.

De meest uitgesproken vertegenwoordiger van dit nieuwe evangelie in de westelijke wereld was de Engels-Amerikaanse schrijver en politicus Thomas Paine, die in 1791 *The Rights of Man* publiceerde.² Voor Paine was een politiek bestel een afspraak tussen de leden van een gemeenschap over de manier waarop ze een aantal gezamenlijke rechten zouden uitoefenen. Een geschreven constitutie, het contract, was daartoe een eerste stap, een rationeel kiesstelsel de volgende. Zo werd 'Government by hereditary succession' vervangen door 'Government by election and representation', desnoods met geweld. Voor een goed begrip: het ging Paine niet om de invoering van zoiets als wat nu verstaan wordt als 'democratie': dat was hooguit iets voor zeer kleine, overzichtelijke

staten. Het sleutelbegrip in zijn opvatting was 'vertegenwoordiging': het kiezen van vertegenwoordigers die de gezamenlijke belangen als richtsnoer zouden hanteren.

Lijnrecht hier tegenover stond de Britse politicus Edmund Burke, die in zijn *Reflections on the Revolution in France* (1790) wees op de keerzijde van het losgebroken idealisme, van de gedachte dat de wereld naar een rationeel plan te verbeteren was. Volkssoevereiniteit leidde slechts tot 'mob rule', de dwingelandij van het gepeupel, en de eenheid zou met geweld worden opgelegd. En die vertegenwoordigers, zoals Paine die zich voorstelde, zouden zich binnen de kortste keren losmaken van hun kiezers en verworden tot een groep graaiers en boeven. De gedachten aan een heel nieuw politiek systeem ging volgens Burke voorbij aan het feit dat de staat geen contract was, maar een verbond tussen heden, verleden en toekomst, tussen de doden en de levenden. Politiek diende uit te gaan van traditie en het bestaan van verschillen. Daarin waren slechts voorzichtig wijzigingen aan te brengen: politiek bestond immers voor een groot deel uit het verdelen van ongemak ('We balance inconveniences, we give and take').³ Matigheid daarin was wijsheid, het compromis te verkiezen boven het verkrijgen van het gelijk. Op het moment dat Burke dit schreef moest de Terreur nog volgen.

In de geweldige turbulentie die de wereld had geteisterd kwam de staat in het begin van de negentiende eeuw als belangrijkste winnaar te voorschijn. Voor een deel was dat het gevolg van de behoefte aan een herstel van enige rust en orde. Maar belangrijker nog was dat de staat zich op een nieuwe manier wist te legitimeren. Het ging niet simpel om een herstel van de hiërarchie, maar tegelijk om het aanvaarden van nieuwe normen: de staat diende het volksgeluk te bevorderen en de verlichting te verspreiden, modernisering werd de *raison d'état*. Het kwam er op neer dat de revolutie voor geëindigd werd verklaard en de burgers werden gestimuleerd aardse schatten te verzamelen. Dit zou worden samengevat in de veel geciteerde oproep uit 1843 van de Franse politicus François Guizot om de verworven politieke rechten te gebruiken en niet om nieuwe te zeuren: 'enrichissez-vous', verrijk U en verbeter daarmee de morele en materiële positie van Frankrijk.⁴ Daarmee zou een nieuwe ongelijkheid groeien, niet langer gebaseerd op de privileges van geboorte, maar op verdiensten. De staten gingen rond 1800 in dat opzicht meer op elkaar lijken en zouden alle te kampen krijgen met de spanning tussen een nieuwe politieke gelijkheid en de al even nieuwe sociaal-economische ongelijkheid. Dat is het kader waarin ook de gebeurtenissen in de Nederlanden dienen te worden gezien.

In de jaren tachtig van de achttiende eeuw groeide in Nederland de overtuning in verval te zijn. Alles ging achteruit in vrijwel elk opzicht, zowel materi-